https://doi.org/10.36007/5376.2026.06

UBI MORS GAUDET SUCCURRERE VITÆ BÖLCS FRIGYES SZÁSZ VÁLASZTÓFEJEDELEM (1463–1525) VÉGRENDELKEZÉSE, HALÁLA ÉS TEMETÉSE A REFORMÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN

UBI MORS GAUDET SUCCURRERE VITÆ THE LAST WILL, DEATH AND FUNERAL OF ELECTOR FREDERICK THE WISE OF SAXONY (1463–1525) IN THE SERVICE OF THE REFORMATION

Gábor ITTZÉS[1]

Dr. h.c. Hans és Dr. Christine Kratzertnak

ABSTRACT

Elector Frederick the Wise of Saxony died and was buried five hundred years ago, in May 1525. He had made careful preparations for his last rites as he drew up three testaments at different times throughout his life. Nevertheless, his funeral became the first of its kind, the burial of a territorial ruler with new rites of the evangelical movement. In this paper I examine, first, Fredericks last wills and then reconstruct his last days and funeral from Spalatin's accounts, the most important primary sources that underlie all later accounts. The analysis focuses on the shift in Frederick's personal piety from a characteristically late medieval form to a perceptible, if understated, Reformation conviction as well as on the emerging new ritual forms in early Lutheranism. I will also draw attention to how Frederick created a space for those left behind to shape his funeral according to the needs of the renewal movement.

[1] Ittzés Gábor, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, Kölcsey Ferenc Tanítóképzési Intézet, Idegen Nyelvi Tanszék, ittzes.gabor@drhe.hu.

KEYWORDS

burial, Castle Church Wittenberg, grave, legacy, Lochau, Luther, Melanchthon, memorial, Spalatin, testament

BEVEZETŐ

1525. május 5-én kedvenc vadászkastélyában, Lochauban meghalt III. Frigyes szász választófejedelem (1463, 1486–1525), akit az utókor szinte azonnal a „bölcs" melléknévvel tüntetett ki.[2] Frigyes mind a Német-római Császárság, mind a reformáció történetének kulcsfontosságú mellékszereplője volt (Ittzés, *megjelenés alatt*). Halála nemcsak személyes élete lezárásaként volt fontos esemény, hanem korszakhatárt is jelentett a megújulási mozgalom korai történetében. Temetése példaértékű volt, hosszútávon jelentős új fejlődési irányok kiindulási pontjának bizonyult, és így az élet és a Martin Luther (1483–1546) által útjára indított megújulási mozgalom szolgálatában állt. Erre utal tanulmányom címe – „[ez az a hely], ahol a halál örömmel siet az élet segítségére" –, bár ezúttal nem a boncterem,[3] hanem a ravatal jelenti a furcsa paradoxon kontextusát.

Dolgozatomban először azokat a legfontosabb dokumentumokat – Frigyes korai végrendeleteit – vizsgálom, amelyek arról tanúskodnak, a fejedelem hogyan készült a halálra. Majd utolsó napjainak történéseit, temetésének előkészületeit, illetve lefolyását rekonstruálom korabeli források alapján a legújabb nemzetközi kutatási eredmények fényében. Elemzésemmel egyrészt azt a változást igyekszem feltárni, amely Frigyes saját kegyességében és a halálhoz való viszonyában rajzolódik ki a több mint három évtizedet átfogó dokumentumok alapján, másrészt pedig azt próbálom megmutatni, élete végén hogyan teremtett mozgásteret a hátramaradók számára, és hogyan adott lehetőséget számukra, hogy a temetését – és emlékőrzését – az általa óvatosan támogatott reformáció szolgálatába állítsák.

KÉT TÚLHALADOTT VÉGRENDELET

Frigyest nem érte sem váratlanul, sem felkészületlenül a halál. Amikor utolsó óráiban végrendeletet diktált, az már a harmadik volt élete során. Az első 1493. március 19-én kelt Torgauban (BAKFJ 1:51–55, 1. sz.). Nem előrehaladott életkora – hiszen ekkor még csak

[2] A legújabb kutatások szerint már néhány évvel halála után dokumentálható ennek állandósult használata (Rhein, 2025, 584–585. old.).

[3] A mondat a Padovai Egyetem bonctermének bejárata felett olvasható, ahonnan Andreas Vesalius (1514–1564) működése nyomán a modern anatómia hódító útjára indult. Ez az út nem mellékesen részben Wittenbergen, a Frigyes által alapított egyetemen keresztül vezetett, de ennek további feltérképezése szétfeszítené e tanulmány kereteit. A témához ld. Helm (1997) és Nutton (1993).

harmincéves volt –, hanem a közeljövőben rá leselkedő veszélyek indokolták a végrendelkezést. Frigyes jelentős kísérettel a Szentföldre készült a Szent Sír felkeresésére.[4] A távolság, a tengeri utazás, az idegen – ha nem egyenesen ellenséges – hatalmak által uralt terület, amelyen át kellett kelni, mind hatalmas kockázatokat jelentettek, és valóságossá tették a veszélyt, hogy nem érkezik vissza a zarándoklatról. Frigyes számolt ezzel az eshetőséggel. Második végrendeletét szintén Torgauban írta, de majdnem egy negyedszázaddal később, 1517. október 4-én (BAKFJ 1:512–519, 629. sz.; vö. Friedrich III, 1733a). Nem tudjuk pontosan, mi indította Frigyest végrendelkezésre ekkor; valószínűleg egy nagyobb betegség állhatott a háttérben.

A két dokumentum között számottevő különbségek is vannak, a második terjedelme (220 sor) például mintegy másfélszererese az elsőének (148 sor).[5] Ezzel együtt érdemes a hasonlóságaik számbavételével kezdeni az elemzésüket. Ezek egy része a műfajból és a hozzá kapcsolódó jogi konvenciókból adódott.[6] Ezek a részek eltérő hosszúságúak, de mindkét esetben nagyjából a teljes terjedelem harminc százalékát töltik ki. További részletes vizsgálatukkal itt nem foglalkozom, csak annyit emelek ki, hogy a végrendelkezés indoklásának megfogalmazásában is feltűnő hasonlóságok mutatkoznak. Az okok között szinte szó szerint megismétlődik, hogy „nincs semmi biztosabb, mint a halál, és semmi bizonytalanabb, mint annak időpontja”,[7] és mindkét szövegben nagy hangsúlyt kap a zarándoklat: 1493-ban a kontextusból adódóan még konkrét eseményként, 1517-ben a keresztény élet alapmetaforájaként. A felütésben megjelenő vallásos szemlélet mindkét esetben nagyon hasonló, jellegzetesen késő középkori kegyesség.

Frigyes mindkét alkalommal rendelkezik a temetéséről és a síremlékéről, de eltérő módon (1.[2]; 629.[3] és [5]–[6]). 1493-ban a reinhardsbrunni bencés kolostort[8] jelöli meg temetkezési helyéül azzal a kikötéssel, hogy folytassák a megkezdett reformokat.[9] Amennyiben ez nem történne meg, a Wettinek hagyományos spirituális központjában, Meissenben akar örök nyugalomra térni. 1517-ben már egyik helyszín sem jön szóba, hanem az időközben elkészült wittenbergi Vártemplomot választja. Temetése külsőségeiben mindkét alkalommal visszafogottságra, a világi pompa mellőzésére törekszik.[10] Az egyházi reprezentációt azonban 1517-ben nemcsak sokkal részletesebben szabályozza, mint korábban, hanem sokkal látványosabbra is tervezi, és hatalmas összeget – többszáz aranyat – allokál a költségeire. Míg 1493-ban a gyászszertartást nagyrészt a reinhardsbrunni reformszerzetesekre bízta volna, 1517-ben hatalmas apparátust ír elő, ami különböző formában az egész tartományra kiterjed, továbbá egy négyhetes gyászidőszakot is kijelöl.

---

[4] A zarándoklathoz bővebben ld. Spalatin (1851) 76–91; Röhricht & Meisner (1883); vö. Kohnle (2024) 137–145; Kühne (2025); Wellman (2015) 49–58.

[5] A dokumentumokra a BAKFJ 1 szövegkiadása alapján hivatkozom dokumentumszám.[szakasz] alakban, oldalszám nélkül. Szó szerinti idézetek mellett a sorszám(tartomány)t is megadom harmadik elemként a hivatkozás végén.

[6] Például mindegyik tartalmaz bevezető részt (1.[1]; 629.[1]), felsorolja a végrehajtással megbízottakat (1.[8], 629.[15]), fenntartja a későbbi változtatás jogát (1.[9]; 629.[16]), és rögzíti a hitelesítők nevét (1.[10]; 629.[17]).

[7] „…nicht gewissers […] dann den todt und nicht ungewissers dann die zeit und stunde desselben” (1.[1].8–9); „nichts gewissers dann der todt und nichts ungewissers dann die stundt desselben” (629.[1].8–9).

[8] A Gotha melletti bencés apátság a Wettinek egyik hagyományos temetkezési helye volt (Schulze, 1991, 134).

[9] A reichardsbrunni reformokhoz bővebben ld. Kirn (1926) 72–74; vö. Ludolphy (1984) 378–379 és Wellman (2015) 50.

[10] Azt a szokást például, hogy a temetés alkalmával a templomon kantáruknál fogva lovakat vezessenek keresztül, mindkét alkalommal kifejezetten tiltja: „Aber sunst mit […] pferd ziehen […] solle keins getan werden” (1.[2].33–35); „Wir schaffen, ordnen und wellen […] auch nit pferdt umb den altar getzogen” (629.[6].94–99).

A síremlékéről is egyszerre részletezőbben és gazdagabb megoldást meghatározva rendelkezik a későbbi dokumentumban. 1493-ban kifejezetten visszafogott volt az emlékművén szereplő feliratokkal; 1517-ben már kevésbé szűkszavú szöveget tart adekvátnak. A legfeltűnőbb különbség azonban az, hogy a Szentföldre indulóban nyomatékosan előírja, hogy a sírkövén ne fejedelmi díszben, hanem zarándokként ábrázolják. Ezt a második végrendeletben már a választófejedelmi regáliák megjelenítésének igénye váltja fel.

Örökösének mindkét alkalommal öccsét, János herceget (1468, 1525–1532) teszi meg, és minden ingó és ingatlan vagyonát, készpénzét és kintlevőségeit rá hagyja, egyszersmind az adósságainak rendezését is feladatául szabja (1.[3] és [7]; 629.[4] és [13]). A második végrendeletben a hagyaték részeként a Leucoreát, az 1502-ben alapított wittenbergi egyetemet is öccsére bízza,[11] és ugyancsak gondjaiba ajánlja a tartomány népét és az udvari személyzetet (629.[10]–[12]). Az utóbbi mozzanat önálló elemként való megjelenését az teszi indokolttá, hogy 1513-ban formálisan is megosztották a hatalmat, és János önálló fejedelmi udvart tartott fenn.[12]

Az eddig tárgyalt részeket tekinthetjük a végrendeletek nélkülözhetetlen összetevőinek, azonban a szövegnek csak alig több mind felét-kétharmadát teszik ki. Ha ezeket a kérdéseket – mint a végrehajtásért felelősök, hitelesítés stb. – nem rendezné a dokumentum, akkor egyfelől megkérdőjeleződne az érvényessége, jogilag támadható lenne, vagy az akarat érvényesülése bizonytalanodna el, másfelől – ha nem rendelkezne a temetésről, síremlékről, örökösről stb. – a hátramaradóknak kellene meghoznia a releváns döntéseket az adott területeken. Ilyen értelemben ezek kötelező elemei a végrendeletnek. A szövegek további része azonban olyasmivel foglalkozik, ami sem a jogszerűséget nem érinti, sem feltétlenül foglalkozni nem kellene vele, ha az örökhagyó nem említené meg. Éppen ezért ezek mutatják meg a legtöbbet Frigyesről, hiszen ezek a részek a szabad döntése nyomán kerültek bele a dokumentumokba. Sem formai, sem tartalmi szempontból nem voltak nélkülözhetetlenek. Mindkét végrendeletben ugyanaz az egy téma tölti meg a fennmaradó igen jelentős terjedelmi keretet. Frigyes a szövegek harmadát-felét arra fordítja, hogy egyházi alapítványokat tegyen, illetve azok fennmaradását biztosítsa (1.[4]–[6]; 629.[7]–[10] és [14]).

Ha összevetjük a két végrendeletet, akkor alapvetően a hasonlóságok tűnnek fel, de néhány különbséget is regisztrálhatunk. A hasonlóságok között elsőként azt érdemes megemlíteni, hogy a fent jelzett szövegrészeken kívül valójában már magához a temetéshez kapcsolódóan is tesz Frigyes alapítványi felajánlást (1.[2]; 629.[5]). 1493-ban ezer rajnai aranyat hagy a reinhardsbrunni bencésekre, hogy emlékét őrizzék. (Ennek elvesztését kockáztatták volna a reformok félbehagyásával.) Rengeteg pénzről van szó, akkora összegről, amekkoráról a 16. század elején érvényes szabályozások értelmében az örökhagyó maximálisan rendelkezhetett (Schulze, 1991, 134). A temetéshez kapcsolódó kiadások kiugró értékéhez 1517-ben is hozzájárul, hogy ebben a választófejedelem lelkéért mondott misék díja is szerepel. Frigyes ekkor is tesz ezerguldenes feljánlást, de ezt most nem egyetlen intézményre hagyja, hanem lényegében a tartomány összes kolostora – mintegy ötven rendház – között rendeli szétosztani húsz-húsz guldenes tételekben.

Zarándokútja előtt Frigyes elsősorban a közvetlen közelében levő központokat támogatta, így a torgaui városi templom és – kiemelten – a várkápolna kapott (volna) jelentősebb összeget amellett, hogy egy új zarándokkápolna alapkövét is letette a város határában, amelyet aztán

[11] A Leucora korai történetéhez bővebben ld. Ittzés (2014).
[12] A hatalommegosztáshoz bővebben ld. Schirmer (2025).

hazaérkezése után fel is építtetett.[13] Második végrendeletében ezzel szemben egy sokkal átfogóbb megközelítést követ, ahogy azt már az ezerguldenes kolostori alapítvány esetében is láttuk. Ezúttal nemcsak Torgau, hanem egy sor más fejedelmi rezidencia egyházi központja is kap támogatást (Altenburg, Meissen, Weimar, Wittenberg). Ugyancsak érdemes nyugtázni, hogy az alapítványok örökkévaló fennállására nagy hangsúlyt fektet, ezt visszatérően nyomatékosítja a szövegben.

Az egyházi alapítványok mellett mindkét testamentumban szerepel világi célú adomány is. 1493-ban Frigyes kiemelt figyelmet fordít – és jelentős összeget szán – hat szegény diák egyetemi tanulmányainak finanszírozására, egyenként akár hét éven keresztül. Ekkor a választófejedelemség területén még nem működött egyetem, bár éppen itt találkozunk az első utalással arra, hogy ez változhat. A későbbi dokumentumban ilyen alapítvány már nem szerepel, hiszen közben létrejött a tartomány saját egyeteme Wittenbergben, ahogy arra már utaltam. 1517-ben tehát a klasszikusabb alamizsnaosztás formájában látunk civil alapítványi felajánlásokat.

Összességében a két végrendelet nagyon hasonló – jellegzetesen késő középkori – mentalitást tükröz. A különbségek voltaképpen elhanyagolhatók a párhuzamok mellett. Frigyes szemlélete és a dokumentumokban tükröződő kegyessége a két végrendelkezés között eltelt emberöltő alatt érdemben nem változott. Ami eltérés mutatkozik, az inkább mennyiségi, mint minőségi. Emelkednek az alapítványi összegek, jóval szélesebb lesz a kedvezményezetti kör, ezzel együtt növekszik azok száma, akik a fejedelem lelki üdvéért imádkoznak, és értelemszerűen emelkedik az érte mondott misék száma is. Frigyes 1517-ben még nagyobb erőfeszítéssel, még inkább igyekszik elérni azt a célt, amelyet már 1493-ban is meg akart valósítani. Kiváltságos lehetőségeihez és párját ritkító erőforrásaihoz mérten igyekszik mindent megtenni azért, hogy már itt a földön kincseket gyűjtsön magának a mennyben (vö. Mt 6,20). Törekvése őszinteségét, kegyessége tisztaságát nincs okunk megkérdőjelezni. Ezzel együtt meglehetősen ironikus, hogy Frigyes a késő középkori szemléletet még az előzőnél is tisztábban tükröző második végakaratát éppen a 95 tétel közreadásának hónapjában fogalmazta meg.

FRIGYES HARMADIK VÉGRENDELETE ÉS HALÁLA

Frigyes nem csak a Szentföldről ért haza épségben. 1517-ben sem halt meg. Bár egészége fokozatosan romlott,[14] még hosszú – és a reformáció szempontjából sorsdöntő – évekre nehézsúlyú játékos maradt a nagypolitikában.[15] 1524-től azonban erőt vett rajta a betegség.[16] Az év ádventjén visszavonult a régi lochaui vadászkastélyba,[17] amelyet többet nem is tudott elhagyni.[18]

Frigyes egész életében, amikor csak tehette, naponta hallgatott misét.[19] A liturgiai újításokkal kapcsolatban konzervatív álláspontot képviselt (Ozment, 1980, 140–145), halogatta az alapítványi misék beszüntetését (Karant-Nunn, 2018, 59–60). Nemcsak Andreas Karlstadt

[13] A torgaui Szent Kereszt-kápolnához bővebben ld. Spalatin (1851) 27, valamint Kohnle (2024) 139 és Ludolphy (1984) 127–128, 354–355.

[14] Spalatin (1851, 63) azt hangsúlyozza, hogy még 1523–1524-ben sem volt szüksége orvosra, de már 1519-ben a császárválasztáskor és 1521-ben V. Károly (1500, 1516–1556, 1558) aacheni koronázásakor – és számos más alkalommal is – távolmaradt fontos eseményektől egészségi állapotára való hivatkozással (Bünz, 2017, 449; Kohnle, 2024, 241). Még ha ez az indoklás részben csak kibúvó volt is, tényleges panaszai is szaporodtak.

[15] Luther támogatásához ld. legújabban Kohnle (2025); vö. Karant-Nunn (2018) 46–66; Kohnle (2024) 211–280; Ludolphy (1984) 383–481; Wellman (2015) 157–222.

[16] Az utolsó időszakhoz ld. Spalatin (1851) 63–69; vö. Brecht (1994) 183–185; Karant-Nunn (2018) 60–62; Kohnle (2024) 283–291; Ludolphy (1984) 481–486; Ozment (2005) 75–76; Wellman (2015) 227–230.

[17] Az épületet 1571-ben lebontották, helyén ma az Annaburg-kastély áll.

[18] Bár húsvét után Colditzba készült, már nem tudott elutazni (Spalatin 1851, 63).

[19] Erre kötelezte az is, hogy a jeruzsálemi zarándoklat során a Szent Sír lovagjává ütötték (Ludolphy, 1984, 352).

(1480k.–1541) és a radikálisok újításait ellenezte 1521-ben, hanem azután is latinul hallgatta a misét, hogy Luther 1523-ban elérkezettnek látta az időt a német liturgia bevezetésére. Ezen a háttéren érzékelhető annak a jelentősége, hogy virágvasárnap, 1525. április 9-én életében először németül miséztetett.

Az utolsó hetekben már valószínűleg tisztában volt vele, hogy közel a vég. Súlyos panaszai és erős fájdalmai voltak. Orvosért küldetett, aki meg is érkezett, és látta a helyzet komolyságát. A beteg állapota alapján konzíliumot is indokoltnak tartott volna, de a kollégák már túl későn vagy egyáltalán nem érkeztek meg. Ezekben a napokban Frigyes Luthert is hívatta volna, de a reformátor éppen úton volt, hogy megszerezze szülei beleegyezését tervbe vett házasságához, amelyre egy hónappal a fejedelem halála után került sor, ezért nem tudott jönni. Így örökre elmaradt – vagy az örökkévalóságra maradt – a reformátor és a fejedelmi patrónusa közötti személyes találkozás.

A Frigyes halála előtti napon az orvos jelezte Georg Spalatinnak (1484–1545), az udvari lelkésznek, hogy legyen a fejedelem közelében. Mivel Frigyes nem szerette, ha hívatlanul beállít hozzá valaki, Spalatin egy aznap érkezett levél ürügyén közelítette meg az urát, aki fogadta. Az udvari lelkész „kerekes székben" találta a fejedelmet, aki kezet nyújtott neki, és viccelődve azzal fogadta, hogy jól teszi, hogy jön, mert a betegeket meg kell látogatni. A modern olvasó könnyen átsiklik ennek a megjegyzésnek a váratlansága felett. Nem egyenrangú felek beszélgetnek itt, és a második szereplő valójában nem saját kezdeményezésre érkezik „látogatóba", hanem a késő középkor egyik leghatalmasabb tartományura iránti alattvalói kötelességét teljesíti. Ez a rövid villanás nemcsak Frigyes sokszor alulértékelt humorát csillantja meg,[20] hanem emberi nagyságról tanúskodó mentalitásába is bepillantást enged.

Este nyolc óráig sok hivatalos dolgot megbeszéltek, de a látogatás egyre inkább lelkipásztori beszélgetésbe fordult. A fejedelem meggyónt, de Spalatinék még aznap este Frigyes papjáért, a hirzbergi plébánosért küldtek. Amíg a fejedelem gyóntatójára vártak, Spalatin Frigyes kedvenc természetes fiával, Sebastian von Jessennel (1500k.–1535) – akinek tehát szabadabb bejárása volt a fejedelemhez, mint az udvari lelkésznek – küldött neki egy vigasztaló iratot, amelyet a Szentírásból állított össze.[21] A fejedelem ezt nem hagyta felolvasni, hanem maga olvasta el. Miután megérkezett a pap, Frigyes éjfél után újra meggyónt, és úrvacsorát vett – életében először két szín alatt.[22] Az esemény bensőséges áhítata minden jelenlévőt – jobbára meglett férfiembereket – megríkatott. Ahogy a német nyelvű miseliturgia, úgy a két szín alatti úrvacsora is egyértelműen a megújulási mozgalomhoz kötődött. Ezek elfogadása Frigyes hitvallása – nem szavakkal, hanem tettekben, gesztusokban – a reformáció mellett. Úrvacsora után az inasaitól is bocsánatot kért, ha akár szóval, akár tettel megbántotta őket, és rájuk bízta, hogy másoktól is kérjenek bocsánatot a nevében. „Mert mi, fejedelmek – mondta – a szegény embereknek mindenféle panaszt okozunk, és az nem jó."[23] Frigyes szemét elborította a könny, és újra vele sírt minden jelenlevő, amire a fejedelem maga vigasztalta őket.

Másnap Frigyes sokat szenvedett, de békésen tűrte, és a jelenlévők biztatása ellenére nem számított már jobbulásra. Jób szavaival vigasztalta magát: „Az Úr adta, az Úr vette el, áldott legyen az Úr neve" (1,21). Délután hívatta Spalatint, aki a Bibliából olvasott fel neki, majd a fejedelem

[20] Frigyes humorához ld. Kohnle (2024) 129.
[21] Ez később nyomtatásban is megjelent, és jelentős könyvsiker lett. 1525-ben Wittenbergben, Lipcsében, Zwickauban, Erfurtban, Augsburgban egy alnémet változattal együtt összesen hétszer adták ki, majd 1555-ig további hat kiadást ért meg, amelyek közül az utolsó kettő Nürnbergben jelent meg (VD16: S 7430–7441, ZV 11922).
[22] Vö. LVM 7:410 (874. sz., Luther Johann Rühelnek, 1525. máj. 23.). – Egy évvel korábban Luther megfeddte Frigyest, hogy nem hajlandó két szín alatt áldozni (Karant-Nunn, 2018, 60).
[23] „Denn wir Fürsten thun den armen Leuten allerlei Beschwerung und das nicht taugt" (Spalatin, 1851, 66).

új végrendeletet diktált (Friedrich III, 1733b).[24] Amennyire hasonló volt egymáshoz az előző két testamentuma, annyira eltér ez a mostani mindkettőtől. Evangéliumi szellemben azzal a kéréssel kezdődik, hogy Krisztusért Isten bocsássa meg a bűneit, amihez egy rövid személyes hitvallás csatlakozik Jézus Krisztus megváltó művéről. Ezt követően megbocsát minden ellene vétőnek, és hasonlót kér a maga számára is mindenkitől (65). Megerősítve korábbi döntését, temetése helyéül a wittenbergi Vártemplomot jelöli meg, de a szertartáshoz további részleteket nem ír elő (65–66). Abban a korábbi végrendeleteket követi, hogy János öccsét jelöli ki örököséül, és ezzel együtt az adósságai rendezését is rábízza a hagyaték terhére. Tartozásait ezúttal tételesen fel is sorolja (66). Új elem, hogy a következő részben az örökség számos elemét – kintlevőségeket, kisebb ingóságokat, ingatlanhasználati jogot – Margarete nevű húgára (1469–1528) hagyja, aki Henrik lüneburgi herceg (1468–1532) feleségére volt (65–66). A folytatásban valószínűleg titkos családjának tagjairól, egykori ágyasáról, kamaszkorú lányáról és két – név szerint is megemlített – fiáról gondoskodik[25] (67–69). Ilyen tételek egyrészt szóba sem kerültek a korábbi végrendeletekben, másrészt a mostani szöveg meglehetősen aprólékos és átgondolt instrukciókat tartalmaz velük kapcsolatban.

Ezután következik a készpénz és a több ezer gulden értékű kintlevőségek tételes számbavétele (69–70). Alapítványokról ebben a végrendeletben már szinte egyáltalán nem esik szó. Kivételt jelent a wittenbergi Mindenszentek-alapítvány, amelyről Frigyes úgy rendelkezik, hogy Isten dicsőségére kell felhasználni oly módon, hogy a még életben levő kedvezményezettektől (kanonokoktól) ne vonják el a jövedelmet, hanem csak a haláluk után használják azt fel, például az egyetem céljaira (70). A kegyes cél kijelölésével együtt is világos, hogy a korábbiaktól eltérően nem alapítványtételről, hanem annak szekularizációjáról van szó. Ezt követően Frigyes az udvari személyzet számos tagjára hagy kisebb-nagyobb összegeket, javadalmakat, illetve engedi el az adósságukat (70–72). Spalatin például évi száz arany életjáradékot kap. A szakasz végén megemlíti, hogy fiai édesanyja kapjon kétszáz guldent (73). Ez valószínűleg ugyanaz a pénz, amelyről korábban már részletesebben rendelkezett. Mindenesetre azt mutatja, hogy a titkos családjáról való gondoskodás kiemelt helyen szerepelt utolsó gondolatai között. Udvari bolondját is öccse gondjaira bízza, és jóindulatába ajánlja azokat a szegényeket is, akik terménykölcsönt kaptak (73). Az udvar személyi állományának sorsáról való gondoskodás az 1513-as hatalommegosztást követően már a második végrendeletben is megjelent 1517-ben. Most, amikor Frigyes tudta, hogy valóban az utolsó rendelkezéseit diktálja, ezt a korábbinál személyesebb formában tette meg.

Végül öccsét kéri, hogy a lelkét (ti. Frigyesét) ajánlja a Mindenható Isten irgalmába, és hajtsa végre a végrendeletben foglaltakat. Ezzel a zárlat jelentősen különbözik a korábbiaktól, de ennek minden bizonnyal gyakorlati oka volt – a fejedelem halálos gyengesége –, és nem a jogi formulák céltudatos elhagyásáról van szó. Mindenesetre hiányzik a végrehajtásért felelősök hosszabb listája, és formálisan a hitelesítés és a datálás is elmarad, de Spalatin és Hans Feihel[26] (*fl.*1507–1551) saját kezű aláírása szerepel a dokumentumon (73–74). A János hercegnek címzett üzenetükben, amellyel a – jogilag talán csak feljegyzésértékű – végrendeletet átküldték neki, beszámolnak a diktálás körülményeiről, Frigyes röviddel utána bekövetkezett haláláról, és azt is

[24] A szöveg még nem áll rendelkezésre modern kritkai kiadásban, ezért szakaszbeosztás és sorszámok helyett csak oldalszámok szerint hivatkozom rá az 1733-as kiadás alapján.

[25] Ez a családi hagyatékozás a végrendelet egyik legérdekesebb, de messzire vezető és önálló feldolgozást igénylő szála, amellyel itt nincs lehetőségem bővebben foglalkozni. A témához ld. kül. Ludolphy (1984) 47–53; Ritschel (2006/2015); Stephan (2014) 127–130.

[26] A név számos alakban (Feyl, Feyel, Veihel stb.) szerepel a forrásokban, és a szakirodalomban sem egységesült a névforma.

megemlítik, hogy ha lett volna ereje hozzá, a fejedelem feltehetőleg még további rendelkezéseket is diktált volna (74–76).

A korábbi testamentumoktól való eltérések részben tehát esetleges okokra vezethetők vissza. Ezek a különbségek azonban jelentéktelenek azokhoz képest, amelyek nyilvánvalóan a Frigyes szemléletében időközben bekövetkezett változásokból adódnak. Hogy ebben a végrendeletben már nincs szó alapítványokról, nem rendelkezik a temetési ceremónia részleteiről, misékről és vigíliákról, ezek helyett viszont jelentős anyagi erőforrásokat fordít arra, hogy az örökségből magától értődő módon nem részesülő családtagjairól és az udvari személyzet tagjairól gondoskodjon – ezek a szempontok egyértelmű szándékot tükröznek. Kegyességének az a változása, amelyet a „külsőségekben" – liturgikus elemekben, mint a népnyelvi mise, két szín alatti úrvacsora, utolsó kenet elhagyása – láttunk, ebben a dokumentumban is megmutatkozik. Frigyes értékrendje élete utolsó hét-nyolc évében többet változott, mint a megelőző három-négy évtizedben. Minden megfontoltsága és politikai óvatossága ellenére Luther és a reformáció tanításával élete végén azonosulni tudott, az abból adódó következtetéseket a maga számára is levonta.

A végrendelkezés utolsó erőfeszítésében kimerült: „Soha nem tudok…"[27] – de a mondatot nem fejezte be. Spalatin kérdésére, hogy nyomasztja-e még valami, úgy válaszolt: „Semmi, csak a fájdalom"[28] – ezek voltak az utolsó szavai. Miután az élet terhét így letette, III. Frigyes szász választófejedelem 1525. május 5-én, a húsvét utáni második vasárnapot követő péntek délután 4-5 óra között, az udvari vacsora ideje alatt békésen örökre elaludt. „A béke fia volt, ezért békésen halt meg"[29] – állapította meg az orvosa, Frigyes nevére is utalva, a halál beálltát.

Utolsó napjaiban az orvosán, gyóntatóján, néhány udvari emberen és a személyzet egyéb tagjain kívül kedvenc természetes fia, Bastian von Jessen is mellette volt (*kontra* Marius, 2000, 428). János herceg közben fegyverben várta, hogy mikor kell a fellázadt parasztok ellen vonulnia. Halála után Frigyest felboncolták. Köveken kívül más kóros elváltozást nem találtak benne. A halál okaként is a húgyutat elzáró vesekövet azonosították.[30] A holttestet bebalzsamozták, majd lezárt koporsóban átvitték a lochaui várkápolnába, ahonnan a következő szerdán Wittenbergbe szállították a temetésre.

A választófejedelem halálát csodás jelek kísérték. Ahogy arról Luther pár héttel később beszámolt: „Halálának előjele olyan szivárvány volt [a halála előtti éjszaka], amilyet Philippusszal a múlt télen éjjel Lochau fölött láttunk, és itt Wittenbergben fej nélkül született egy gyerek, egy másik meg kifordult lábbal."[31]

FRIGYES TEMETÉSE

A következő napok intenzív egyeztetésekkel teltek. Spalatin többek tanácsát kikérte a temetésről.[32] Gabriel Zwilling (1487–1558) torgaui lelkész minimalista megoldást javasolt minden pompa mellőzésével. Luther és Melanchthon megengedőbbek voltak.[33] A wittenbergiek számára elfogadható volt a társadalmi státusz megjelenítése a szertartáson például gyászmenet tartásán

[27] „Ich kann nimmer" (Spalatin 1851, 67).
[28] „Nichts denn die Schmerzen" (Spalatin 1851, 67).
[29] „Fuit filius pacis, ideo pacifice obiit" (Spalatin 1851, 68).
[30] A boncolás eredményéről Luther is beszámolt, ld. LVM 7:410 (ld. 22. jz.).
[31] LVM 7:410–411 (ld. 22. jz.).
[32] A temetéshez részletesen ld. Spalatin (1727) 667–670 és (1851) 69–72; Lehmann (2025).
[33] MBW T.2:302–303 (396. sz., Spalatin Luthernak és Melanchthonnak, 1525. máj. 5/6.); WA.Br 3:486–489 (862. sz., Luther Spalatinnak, 1525. máj. 7.), kül. 488.8–42; további hivatkozásokat ld. ott.

vagy a fejedelmi címer kiállításán keresztül, de a klasszikus óhitű rituális elemeket (pl. püspöki gyászmise) nem támogatták. Az igehirdetést, harangozást, felvonulást, gyertyagyújtást, alamizsnaosztást és ehhez hasonlókat elfogadható elemeknek tartották, de ellenezték a püspöki gyászmisét, vigíliát, az egyházi célokra történő adománygyűjtést és a gyász bizonyos külső megjelenítéseit. Ennek megfelelően alakultak ki a búcsúztatás részletei.

Frigyes wittenbergi gyászszertartására tehát a következő szerdán, május 10-én került sor. A koporsót gyaloghintón hozták át Lochauból, ahol a helybeliek a 'Már megyek békén, örömmel' (EÉ 500/EG 519) és a 'Mélységes mélyből kiáltunk' (EÉ 402/EG 299) kezdetű Luther-énekeket énekelve kísérték. Hasonlóan Jessenben is harangzúgással fogadták, és a papság és a köznép menete vonult vele. Tizenegy órakor egy lovagokból és nemesekből álló wittenbergi küldöttség lovagolt az érkezők elé, és ők vették át a koporsót.

Közben a városban is felkészültek a temetésre. Miután a délelőtti istentiszteleteken meghirdették az alkalmat, déli tizenkét óra után kezdtek harangozni, hogy összehívják a város és az egyetem népét, valamint a diákokat, akik a városi templomban gyűltek össze, majd átvonultak a Vártemplomhoz. A kanonokok és előkelőségek ott gyülekeztek, és a két csoport egyesült. A templom előtt várakoztak, mert a Vártemplom kapuit elővigyázatosságból nem nyitották ki.

Ahogy az Elstertoron, a város keleti kapuján át megérkezett a halottaskocsi – feltehetőleg koraeste (Lehmann 2025, 563) –, a városon át vezető útját harangzúgás kísérte. Amikor a nyugati kapu közelében álló Vártemplomhoz ért, egy magasba emelt keresztet követve megszabott rendben zajlott a bevonulás a templomba. A kereszt mögött vonultak a diákok, szám szerint ötvenhatan, utánuk a Mindenszentek-alapítvány kanonokjai. Őket követte a koporsó fekete drapériával letakarva, rajta fehér kereszttel és címerekkel díszítve. A koporsót nyolc gróf, lovag és nemes vitte, akik fekete gyászköpenyt és fekete selyemcsúcsos kalapot viseltek, kétoldalt pedig húsz fáklyás címerhordó kísérte, akiket erre az alkalomra öltöztetettek fel az udvar költségén. A koporsó után következtek a választófejedelmi udvar legfontosabb tagjai, köztük Sebastian von Jessen és az ekkor hosszabban Szászországban tartózkodó Ferenc Braunschweig-Lüneburg-i herceg (1508, 1536–1549) is.[34] Az előkelőségek után következett a köznemesség, aztán az egyetem 168 tagja, a városi tanács, majd a köznép, utánuk az asszonyok és hajadonok, végül pedig a katonaság. A ravatalt a templom közepén állították fel. A bevonuláskor a templomkapuban Lucas Cranach (1472–1553) udvari festő és Christian Döring (1490k.–1533u.) nyomdász a szegényeknek alamizsnát osztottak.

A bevonulást az elöl haladó diákok és kanonokok éneke kísérte, amely során főként Luther-énekek domináltak. Egy 'Si bona suscepimus' kezdetű latin himnusz[35] után elhangzott a 'Mélységes mélyből kiáltunk' és az 'Életünkben szüntelen' (EÉ 4/EG 518), az utóbbi latinul és németül is. Miután a koporsót elhelyezték a templom közepén a ravatalon, már az egész gyülekezet énekelte Luther 'Mi valljuk, hiszünk Istenben' kezdetű credo-énekét (EÉ 247/EG 183). Az énekek sorát a 'Confitemini Domino', a 118. zsoltár latin változata zárta. Ezt követően Melanchthon tartott latin nyelvű gyászbeszédet,[36] amelyben Frigyes békés uralmát állította a középpontba. Ezt Luther német nyelvű prédikációja[37] követte, amelyre még visszatérek. A szertartás a 'Jer, kérjük Isten

[34] Ferenc herceg helyét Spalatin eltérően adja meg a két szövegében. A hosszabb beszámoló szerint ő ment az udvari méltóságok előtt (1851, 70), míg a temetés részletesebb leírásában fordított sorrendet említ (1727, 670).
[35] Vö. Jób 2,10: „Ha a jót elfogadtuk [Istentől, a rosszat is el kell fogadnunk.]" A szövegnek számos feldolgozása létezett.
[36] CR 11:90–98 (9. sz., *De Friderico Elect.*). A beszéd még az elhangzása évében megjelent egy kis gyűjteményben Hagenau-ban (VD16: M 3835), majd utóbb (1566) Melanchthon beszédeinek átfogóbb kiadásában is, de – részben a német fordítás hiánya miatt – jelentős hatást nem fejtett ki (Hasse, 2015, 347).
[37] LVM 6:278–286 (36. sz., 2025. máj. 10.); ld. még 40. jz.

áldott Szentlelkét' (EÉ 232/EG 124) eléneklésével ért véget, bár utána még vesperát és a kompletóriumot is énekeltek. A temetésre tehát még nem került sor.

A koporsót éjszakára a templomban hagyták felügyelet alatt négy égő gyertyával, de virrasztást – énekes vagy szöveges vigíliát – nem tartottak mellette.[38] A sírt is csak csütörtök hajnalban ásták meg a főoltár előtt. Utána hat és hét óra között a reggeli zsolozsmát is elénekélték. Az előző napihoz hasonló – de annál alkalmasint aligha rövidebb – szertartásra reggel 7 órától került sor. A gyülekezés és a bevonulás a szerdaihoz hasonló rendben történt. A férfiak a főbejáraton, az asszonyok és lányok viszont a torony melletti kiskapun keresztül léphettek be a templomba.[39] A nemesek, a kanonokok és a tanács tagjai a kórus feletti középső karzaton kaptak helyet, az egyetem és a diákság a felső karzaton állt.

Zsoltáréneklés után – ezúttal a szerdaihoz hasonló című ('Confitemini Domino') és hasonló tematikájú 107. zsoltárt énekelték latinul lassan – imádságok hangzottak el, köztük a zsolozsma „Isten, akitől minden szent kívánság […] ered" kezdetű békességért könyörgő fohásza. A csütörtöki szertartás központi eleme Luther újabb igehirdetése volt.[40] A prédikáció után a nemesek is levonultak a karzatról a ravatalhoz, és ugyanaz a nyolc előkelőség, aki már korábban is betöltötte ezt a szerepet, a koporsót a templom közepéről az oltártérben megásott sírhoz vitte. A koporsót fáklyások díszőrsége és énekszó mellett eresztették le a sírba. A kanonokok és diákok kórusa ugyanazzal a himnusszal ('Si bona suscepimus') búcsúztatták a fejedelmet, mint amellyel a szerdai bevonulást nyitották meg. Nemcsak az alkalomhoz, a halott személyéhez is illett ez az énekválasztás. Láttuk, hogy halálos ágyán Frigyes is a szenvedésben állhatatos Jób szavaiból merített erőt. Ezután következett Luther *De profundis*-parafrázisa németül, míg a temetést ismét a reformátor credo-éneke zárta. Délben újra alamizsnát osztottak, de ekkor már megemelt összeget a városi templomban, az előző napi egy garas helyett ezúttal fejenként három garast. Mintegy két és félezer[41] ember kapott ilyen adományt.[42]

Luther mindkét alkalommal az 1Thesszalonika 4,13–18-ról, tehát az egyetemes feltámadás egyik klasszikus igehelyéről beszélt.[43] Prédikációja alapvetően igemagyarázat, nem az elhunyt dicsőítése, noha egyrészt tekintettel van a konkrét alkalomra (nemcsak Frigyesre, a paraszthábor úra is utal), másrészt teret ad a gyásznak. Különösen a második prédikációban válik erőteljessé az egzegetikai megközelítés. Az első délután még sokkal többet beszél a halott fejedelemről és arról a veszteségről, amit a távozása jelent. A voltaképpeni temetéskor a gyülekezet hitének építése kap szinte kizárólagos figyelmet, így a másnapi homília már alig különböztethető meg más igehirdetéseitől (Koslofksy, 2000, 108). Ez jól illeszkedik ahhoz a liturgia kapcsán látott mozzanathoz, hogy a temetési énekek tematikájában a hitvallás foglal el központi helyet. Nemcsak a gyülekezet részvételével mindkét nap felhangzó credo-énekben szólal meg ez a téma, hanem a latin himnuszokat[44] és Luther zsoltárparafrázisait is átszövi.

---

[38] LVM 7:410 (ld. 22. jz.).

[39] Spalatin szövegéből (1851, 71) nem derül ki egyértelműen, de ez valószínűleg eltérés az előző napi gyakorlattól.

[40] WA 17[I]:XXXII–XXXVII, 212–227 (31. sz., 1525. máj. 11.). A két temetési prédikáció heteken belül megjelent nyomtatásban is (vö. LVM 7:413, 877. sz., Luther Johann Rühelnek, 1525. máj. 30.), ezek lettek az evangélikus hagyomány első nyomtatott temetési prédikációi (Koslofsky, 2000, 108). Az év végéig Wittenbergen kívül kiadták Lipcsében, Zwickauban, Erfurtban és Augsburgban is (VD16: L 7573–7579), majd 1532–1533-ban Wittenbergben és Strassburgban még összesen ötször (VD16: L 7580–7584). A gyűjteményes kiadásokkal együtt a 16. századi megjelenések száma közelíti a másfél tucatot.

[41] „…dritthalb tausent" (Spalatin, 1727, 674), amelyet Lehmann (2025, 563–546) tévesen értelmez 3500-nak.

[42] Ha hasonló létszámmal számolunk szerdán is, akkor a két nap alatt kiosztott pénzadományok összege 500 rajnai arany körül lehetett. Ez nagyjából megfelel a Frigyes korábbi végrendeleteiben tükröződő fejedelmi szándéknak.

[43] A prédikációk részletesebb elemzéséhez ld. Lehmann (2025) 572–578.

[44] Maga a *confitemini* is hitvallásra buzdító – és a Niceai hitvallás latin szövegét is megidéző – szó.

Frigyes a harmadik, utolsó végrendeletében a hely kijelölésén túl nem rendelkezett részletesen a temetéséről. Ezzel megnyitotta az utat a hátramaradottak előtt, hogy szabadabban dönthessenek annak megformálásáról. Az eredmény a történelem első uralkodói temetése lett az új reformátori rítus szerint (Lehmann 2025, 561), ami jelentősen eltért attól, ahogy első két testamentumában Frigyes eltervezte a saját végtisztességét. A világi méltóságának adott tiszteletadás nagyobb, az egyházi külsőségek kisebb szerephez jutottak, mint az ő korábbi terveiben. A liturgikus aktusok – misék és zsolozsmák – tömkelege helyett a hirdetett Ige került a középpontba. Megmaradt ugyanakkor a nem egyházi adományozás, a fáklyások felruházása és a széleskörű alamizsnaosztás.

A történet mindkét részében – Bölcs Frigyes halálánál és temetésénél is – legalább olyan fontos, ami nem történik, mint ami igen.[45] A fejedelem halálos ágyán papot hívat, és meggyón – de nem veszi fel az utolsó kenetet. Él az oltáriszentséggel – de két szín alatt vesz úrvacsorát. Isten igéjéből merít vigasztalást. Spalatin több apró részletet közreadott abból, ami az utolsó órákban elhangzott. Isten irgalmáról bőven esik szó – szentekről és közbenjárásról nem. Frigyes nem reménykedik állapota jobbra fordulásában, de várakozással tekint arra, ami előtte áll. Nem retteg a purgatóriumban rá váró szenvedéstől – és nyilvánvalóan nem azért, mert az időközben leépített ereklyegyűjteménye által biztosított közel kétmillió éves búcsúval számol.[46] A temetéshez kapcsolódóan helyet kap a fejedelem világi státuszának megjelenítése, de nincs tere az egyházi pompának. A „látványelemekben" a világiak játsszák a főszerepet, nem a klérus. A szertartás kulcselemei – egy latin emlékbeszéd mellett – a gyülekezeti- és karének, illetve a bibliai textus magyarázatára fókuszáló igehirdetés. Nincs vigília, nincs pénzgyűjtés az egyház javára, nincs gyászmise, és főként nincs misealapítvány az elhunyt emlékére. A szegények – a nélkülöző „felebarát" – megsegítésére azonban a második nagy parancsolat jegyében megmarad a pénz- és ruhaosztás. Ahogy Heiko Oberman megjegyzi, Frigyes temetése több újítást hozott, mint amennyit egész életében hajlandó volt engedélyezni (2006, 20).

Ezzel együtt, ha korábbi végrendeletei betűjével nem is mindenben, azok szellemével jól összeegyeztethetőnek tűnik a megvalósult szertartássorozat. És itt nem kell kivételt tennünk az első két testamentumával. Láttuk egyrészt, hogy a külsőségekkel kapcsolatban már azokat is egyfajta egyensúlykeresés jellemezte a világi méltóság és a keresztény alázat között. Másrészt az elemzés azt is megmutatta, Frigyes saját megközelítése milyen mértékben és milyen irányban változott azokhoz képest az utolsó – érvényesnek tekintendő – testamentuma szerint. Azt is láttuk, hogy élete utolsó vallásos gesztusaival egészen személyesen is megélte-kifejezte a reformátori tanítással való azonosulást. A hátramaradottak által megteremtett búcsúszertartás semmiképpen nem tekinthető az elhunyt fejedelem rendelkezésein tett erőszaknak, hanem sokkal inkább Frigyes tényleges végakarata megvalósításaként értelmezhető.

KITEKINTÉS ÉS ÖSSZEGZÉS

A temetés utáni években elkészült Frigyes síremléke is. Az utódok ezen a téren is nagyjából a korábbi végrendeletben foglaltak szerint jártak el. A sírt egy, a padlószintbe süllyesztett rézlap fedi. A középen Frigyes egészalakos szobrát választófejedelmi díszben, a széleken pedig – kívánságának megfelelően – a címereit ábrázoló bronz emlékmű 1527-ben az északi mellékhajó belső falára került. Az utóbbi ifj. Peter Vischer munkája, és a német korareneszánsz művészet

[45] Vö. LVM 7:410 (ld. 22. jz.).
[46] Frigyes ereklyegyűjteményéhez és a hozzá kapcsolódó búcsúhoz ld. Ittzés (*megjelenés alatt*) és Liedke (2023), kül. 357–375.

egyik legjelentősebb alkotásának tartják (Danicke, 2001, 57). A feliratokat Melanchthon szövegezte, és bár a sírlapon olvasható a halott nevében egyes szám első személyben beszél, természetesen mindkettő a hálás utókor hangján szólal meg (Spalatin, 1851, 72–75), ami túlmegy a Frigyes által megfogalmazott – kifejezetten visszafogott – emlékezetőrzési igényen. A fejedelem békességteremtő kormányzása ezekben is nagy hangsúlyt kap. Emellett az emlékművön szereplő hosszabb szöveg a kultúrapártolást és az evangélium ügyének szolgálatát emeli ki (Hasse, 2015, 347–348).

Ha messzebbre előre tekintünk, azt látjuk, hogy az alkalom nagyban hozzájárult a temetési rend reformációjához. Különösen igaz ez Luther igerhidetéseire. Melanchthon búcsúbeszéde a klasszikus hagyományból építkezik. Jóllehet több ponton el is tér tőle, és új utakat keres,[47] igazán műfejteremtővé Luther prédikációi váltak. A 16. század közepére kialakult – vagy inkább intézményesült – a temetési igehirdetés jellegzetesen evangélikus műfaja, amely a következő kétszáz évben (1550–1750) élte virágkorát.[48] Több mint negyedmillió nyomtatott temetési prédikáció maradt fenn ebből a korból. Ezek zöme lutheránus, kisebb része kálvinista, és mindössze mintegy négy százalékuk (10 000 db) katolikus. Luther Bölcs Frigyes fölött elmondott igehirdetései a műfaj legkorábbi – és sok szempontól iránymutató – példái.

A választófejedelem fiatal kora óta tudatosan készült a halálra. Saját temetését és síremlékét gondosan eltervezte, ezekről első két végrendeletében részletekbe menően rendelkezett. Végül a búcsúztatása mégis egészen másként alakult, de a változás előtt ő maga nyitotta meg az utat azzal, hogy halálos ágyán diktált utolsó végrendeletében ezekről a kérdésekről – sírhelyének kijelölését kivéve – már egyáltalán nem beszélt. Figyelmét a hátramaradókról való gondoskodásra irányította. Gesztusával egyrészt leképezte azt az alapvető irányváltást, amely a reformáció alapüzenetéhez tartozott: a hit általi megigazulás ajándéka szükségtelenné teszi az üdvösség megszerzésére irányuló egyéni erőfeszítéseket, és felszabadít a másik emberhez forduló szeretet gyakorlására. Másrészt azzal, hogy a temetés külsőségeiről végakarata utolsó kinyilvánításakor nem beszélt, hallgatólagosan elfogadta, hogy azok a keretek, amelyek között korábban azokat rendezni igyekezett, érvényüket vesztették. Ezzel kinyitotta a kérdést, teret adott a részletek újragondolásának, és lehetővé tette a korábbi rendelkezéseitől való jelentős eltérést úgy, hogy azt mégis megalapozottan lehessen akaratával egyezőnek tekinteni.

Ebben egyfajta párhuzamot figyelhetünk meg az élete utolsó éveiben követett taktikájával. A birodalmi politika szintjén a fejedelem azzal támogatta Luthert és a megújulási mozgalmat, hogy semlegesítette a külső támadásokat, és a védernyője alatt mozgásteret biztosított a számukra, míg ő maga a változásokhoz inkább visszafogottan, mint azok elkötelezett felkarolójaként viszonyult. Halálos ágyán hozott döntésével, hogy a végtisztességéről, temetése részleteiről és a kapcsolódó egyházi cselekményekről nem rendelkezik, hasonló pozíciót foglalt el. Megteremtette a hátramaradók számára a mozgásteret, és rájuk bízta a részletek kidolgozását. Bölcs Frigyes így nemcsak életében a „Luther-botrány” kirobbanása utáni okos diplomáciájával, hanem halálában is elegánsan és hatékonyan szolgálta a reformáció ügyét.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

[47] A beszédhez bővebben ld. Hasse (2015) 345–347; Lehmann (2025) 565–572.
[48] A műfaj születéséhez ld. pl. Aurast (2017); Koslofsky (2000) 81–114, kül. 104–111; Leppin (2015); Reinis (2010).

A kutatást a Debreceni Református Hittudományi Egyetem és a Magyarországi Evangélikus Egyház támogatta.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Rövidítések

BAKFJ 1 = Armin Kohnle & Manfred Rudersdorf (Hrsg.). (2017). *Briefe und Akten zur Kirchenpolitik Friedrichs des Weisen und Johanns des Beständigen 1513 bis 1532: Reformation im Kontext frühneuzeitlicher Staatswerdung*. (Bd. 1: *1513–1517*). Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

CR 11 = C.G. Bretschneider et al. (ed.). (1843). *Philippi Melanchthonis opera quae supersunt omnia*, (Tomus 11: *Epistolae, Praefationis, Consilia, Iudicia, Schaedae Academicae III.: Daclemationis Philippi Melanchthonis: Usque ad an. 1552*). Halle: Schwetschke.

EÉ = *Evangélikus Énekeskönyv*. (1982). Budapest: MEE Sajtóosztálya.

EG = *Evangelisches Gesangbuch* (3. Aufl.). (1999). Karlsruhe: Evangelischer Presseverband für Baden.

LVM = Csepregi Zoltán et al. (szerk.). (2011–). *Luther válogatott művei* (eddig 2–9. köt.). Budapest: Luther.

MBW T.2 = Heinz Scheible (Hrsg.). (1995). *Melanchthons Briefwechsel* (Bd. T 2: *Texte 255–520 [1523–1526]*, hrsg. Richard Wetzel & Helga Scheible). Stuttgart-Bad Cannstatt: frommann-holzboog.

VD16 = *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des 16. Jahrhunderts (VD 16)*. www.vd16.de.

WA 17I = Karl Drescher (Hrsg.). (1907). *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe* (Bd. 17, Abt. 1). Weimar: Böhlau.

WA.Br 3 = Gustav Bebermeyer (Hrsg.). (1933). *D. Martin Luthers Werke: Kritische Gesamtausgabe: Briefwechsel* (Bd. 3: *1523–1525*). Weimar: Böhlau.

Aurast, Anna. (2017, 17 October). *Leichenpredigten.* Südwestdeutsche Archivalienkunde. https://www.leo-bw.de/themenmodul/sudwestdeutsche-archivalienkunde/archivaliengattungen/texte/leichenpredigten (megnyitva 2025. szeptember 20.)

Brecht, Martin (trans. James L. Schaaf). (1994). *Martin Luther* (Vol. 2: *Shaping and Defining the Reformation, 1521–1532*). Minneapolis: Fortress.

Bünz, Enno. (2017). Die Wettiner auf den Reichstagen: Kurfürst Friedrich der Weise auf dem Wahltag 1519 in Frankfurt, gesehen mit den Augen eines Zeitzeugen. In: Oliver Auge & Nina

Kühnle (Hrsg.), *König, Reich und Fürsten im Mittelalter: Abschlusstagung des Greifswalder „Principes-Projekts": Festschrift für Karl-Heinz Spaß* (S. 441–460). Stuttgart: Steiner.

Bünz, Enno & Rhein, Stefan (Hrsg.). (2025). *Friedrich der Weise: Reichsfürst und Landesherr an einer Zeitenwende*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

Danicke, Sandra. (2001). *Emporeneinbauten im deutschen Kirchenbau des ausgehenden Mittelalters: Dargestellt an elf Beispielen*. Weimar: VDG.

Friedrich III von Sachsen. (1733a). Churf[e]rst Friedrichs zu Sachsen doppeltes Testament, das eine de anno 1517. In Schöttgen & Kreysig, 1733 (S. 50–64).

Friedrich III von Sachsen. (1733b). Churf[e]rst Friedrichs zu Sachsen letzter Wille, de Anno 1525. In Schöttgen & Kreysig, 1733 (S. 65–76).

Hasse, Hans-Peter. (2015). Melanchthon und Kurfürst Friedrich des Weisen: Konstruktion der Fürstenmemoria. In Kohnle & Schirmer, 2015 (S. 343–358).

Helm, Jürgen. (1997). Zwischen Aristotelismus, Protestantismus und zeitgenössischer Medizin: Philipp Melanchthons Lehrbuch *De anima* (1540/1552). In Leonhardt Jürgen (Hrsg.), *Melanchthon und das Lehrbuch des 16. Jahrhunderts: Begleitband zur Ausstellung im Kulturhistorischen Museum Rostock 25. April bis 13. Juli 1997* (S. 175–191). Rostock: Universität Rostock, Philosophische Fakultät.

Ittzés Gábor. (2014). A wittenbergi egyetem a 16. század első évtizedeiben. *Történelmi Szemle, 56*(3), 423–453.

Ittzés Gábor. (*megjelenés alatt*). A reformációtörténet Oscar-díjas mellékszereplője: Ötszáz éve halt meg Bölcs Frigyes (1463–1525). *Credo, 31*(3).

Karant-Nunn, Susan C. (2018). *The Personal Luther: Essays on the Reformer from a Cultural Historical Perspective*. New York & Boston: Brill.

Kirn, Paul. (1926). *Friedrich der Weise und die Kirche: Seine Kirchenpolitik vor und nach Luthers Hervortreten im Jahre 1517*. Leipzig & Berlin: Teubner.

Kohnle, Armin. (2024). *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen (1463–1525): Eine Biographie*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

Kohnle, Armin. (2025). Friedrich der Weise und Martin Luther. In: Bünz & Rhein, 2025 (S. 441–457).

Kohnle, Armin & Schirmer, Uwe et al. (Hrsg.). (2015). *Kurfürst Friedrich der Weise von Sachsen: Politik, Kultur und Reformation*. Leipzig: Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig & Stuttgart: Franz Steiner.

Koslofsky, Craig M. (2000). *Reformation of the Dead: Death and Ritual in Early Modern Germany*. Basingstoke & London: Macmillan & New York: St. Martin's.

Kühne, Hartmut. (2025). Friedrich der Weise im Heiligen Land: Fakten und Fiktionen. In Bünz & Rhein, 2025 (S. 406–428).

Lehmann, Roland M. (2025). Ein Kurfürst wird beerdigt: Die Beisetzung Friedrichs des Weisen (10./11. Mai 1525). In Bünz & Rhein, 2025 (S. 560–579).

Leppin, Volker. (2015). Preparing for Death: From the Late Medieval *ars moriendi* to the Lutheran Funeral Sermon. In Tarald Rasmussen & Jon Øygarden Flæten (eds.), *Preparing for Death, Remembering the Dead* (pp. 9–23). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Liedke, Johanna. (2023). *Das Wittenberger Heiltum: Frömmigkeit, Kunst und Politik zwischen Spätmittelalter und Reformation*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

Ludolphy, Ingetraut. (1984). *Friedrich der Weise: Kurfürst von Sachsen 1463–1525*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Marius, Richard C. (2000). *Martin Luther: The Christian between God and Death*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Nutton, Vivian. (1993). Wittenberg Anatomy. In Ole Peter Grell & Andrew Cunningham (eds.), *Medicine and the Reformation* (pp. 11–32). London & New York: Routledge.

Oberman, Heiko A. (trans. Walliser-Schwartzbart, Eileen). (2006). *Luther: Man between God and the Devil*. New Haven & London: Yale University Press.

Ozment, Steven. (1980). *The Reformation in the Cities: The Appeal of Protestantism to Sixteenth-Century Germany and Switzerland*. New Haven & London: Yale University Press.

Ozment, Steven. (2005). *A Mighty Fortress: A New History of the German People*. New York: Perennial.

Reinis, Austra. (2010). Die lutherische „ars moriendi" im ausgehenden 16. Jahrhundert am Beispiel der Tätigkeit des Theologen und Pfarrers Ägidius Hunnius (1550–1603). In Michael Rosentreter, Dominik Groß & Stephanie Kaiser (Hrsg.), *Sterbeprozesse: Annäherungen an den Tod* (S. 52–64). Kassel: Kassel University Press.

Rhein, Stefan. (2025). Zum Nachleben Friedrichs des Weisen: Ein Spaziergang durch 500 Jahre Kunst- und Literaturgeschichte. In Bünz & Rhein, 2025 (S. 458–514).

Ritschel, Iris. (2006). Friedrich der Weise und seine Gefährtin: Überlegungen und Erkenntnisse zu fünf verdächtig(t)en Kunstwerken. In: Andreas Tacke (Hrsg.), *„… wir wollen der Liebe Raum geben": Konkubinate geistlicher und weltlicher Fürsten um 1500* (S. 296–341). Göttingen: Wallstein. Repr. (kisebb formai átfolgozással) in Kohnle & Schirmer, 2015 (S. 73–105).

Röhricht, Reinhold & Meisner, Heinrich (Hrsg.). (1883). Hans Hundts Rechnungsbuch (1493–1494). *Neues Archiv für Sächsische Geschichte und Alterthumskunde 4*, 37–100.

Schirmer, Uwe. (2025). Die kursächsisch-ernestinische Mutschierung des Jahres 1513. In Bünz & Rhein, 2025 (S. 177–200).

Schöttgen, Christian & Kreysig, George Christoph (Hrsg.). (1733). *Diplomatische und curieuse Nachlese, der Historie von Ober-Sachsen, und angra[e]ntzenden La[e]ndern, Zu einiger Erla[e]uterung derselben* (11. Teil). Dresden & Leipzig: Christoph Hekel.

Schulze, Manfred. (1991). *Fürsten und Reformation: Geistliche Reformpolitik weltlicher Fürsten vor der Reformation*. Tübingen: Mohr (Paul Siebeck).

Spalatin, Georg (1727) Ge. Spalatins eigenha[e]ndige Nachricht, wir Churfu[e]rst Friedrich der Weise, nach vorhero eingeholtem Rath Lutheri und Melanchthonis, 1525. Mitwoch und Donnerstag nach Jubilate zu Wittenberg begraben worden ist. In: Johann Erhard Kapp (Hrsg.), *Kleine Nachlese Einiger, gro[e]ßten Theils noch ungedruckter, Und sonderlich zur Erla[e]uterung Der Reformations-Geschichte nu[e]tzlicher Urkunden: Anderer Theil, Welcher einige Befehle, Verordnungen und Schreiben einiger Fu[e]rsten und Bischo[e]ffe [et]c. so wohl als auch einige Briefe, Theologische Sa[e]tze und Bedencken Ulrichs von Hutten, Casp. Hedionis, Hermanni Buschii, Heinrichs von Zu[e]tphen, Jacobi Iperensis, Johannis Hessi, Martini Lutherii, Philippi Melanchthonis, Johann Bugenhagens, Georgi Spaltini &c. in sich ha[e]lt, aus denen Avtographis und Originalien ans Licht gestellt, und mit geho[e]rigen Einleitungen und Anmerckungen versehen* (S. 466–674). Leipzig: Johann Friedrich Braun.

Spalatin, Georg (Hrsg. Christian Gotthold Neudecker & Ludwig Preller). (1851). *Friedrichs des Weisen Leben und Zeitgeschichte*. Jena: Mauke.

Stephan, Bernd. (2014). *„Ein itzlichs Werck lobt seinen Meister": Friedrich der Weise, Bildung und Künste*. Leipzig: Evangelische Verlagsanstalt.

Wellman, Sam. (2015). *Frederick the Wise: Seen and Unseen Lives of Martin Luther's Protector*. Saint Louis: Concordia.